

OSVRTI

JE LI DUGI REFLEKS JATA
FONEM ILI MORFONEM

Akademik Dalibor Brozović, osim svih drugih neospornih kvaliteta kojima se odavno potvrdio kao jedan od vodećih hrvatskih jezikoslovaca, uvijek je bio i vješt polemičar. To se dobro vidi i iz njegova napisa *O pravopisu i dvoglasniku pisanome ije* (Jezik, 41./1., 1997., str. 37.-40.) u kojem polemizira s nekim mojim stavovima o fonološkom statusu tzv. dugog jata ili tzv. dvoglasnika *ie*. U tom naime napisu Brozović vrlo vješto navodi na svoj mlin sve što bi na taj mlin ikako moglo ići, a moje formulacije prilično zločesto secira kako bi u njima pronašao kakvu kontradikciju i/ili nedosljednost, iako treba reći kako se iz njegove reakcije vidi da je moje prigovore Pravopisu, a onda posredno i njegovoj fonologiji, vrlo dobro razumio.

Tako mi najprije zamjera što sam napisao da je status jata u Babić-Finka-Moguševu *Hrvatskom pravopisu* "problematično riješen" pa me poučava kako se u pravopisu "pitanje jata uopće ne postavlja, pa se onda i ne rješava". Prije svega, to nije točno! Nije bilo nijednoga hrvatskoga pravopisa u kojemu (pravopisni) "status jata" ne bi morao biti riješen. U svima njima obvezatno je poglavlje o "jatu", jer je pisanje tzv. refleksa jata uvijek bilo i bit će pravopisni problem. Brozović je valjda htio reći da se u pravopisu ne rješava *fonološki* status jata. To je načelno točno, ali je isto tako točno da se baš u Pravopisu o kojem je riječ upravo s fonološkoga stajališta "rješava status jata", i to drukčije nego i u jednom dosadašnjem hrvatskom pravopisu. U tom se pravopisu naime o "dvoglasniku *ie*" ras-

pravlja u posebnu poglavlju koje je i naslovljeno s obzirom na to kako se "dugi jat" izgovara, a ne s obzirom na to kako se piše, naime *Dvoglasnik ie*. Iz toga nedvosmisleno proizlazi da autori "dugi jat" smatraju posebnim fonemom. Doduše, sada Brozović piše da se o tome je li taj dvoglasnik poseban fonem ili nije "može raspravljati". Međutim ni Brozović (u svojoj fonologiji, što je onda preuzeto i drugdje, npr. u *Hrvatsku gramatiku* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje) ni autori Pravopisa ne kažu da se o tome može raspravljati, nego "dugi jat" opisuju kao što opisuju i druge foneme. Da se takva u najmanju ruku neprovjerena i nedokazana tvrdnja i nađe u autorskoj fonologiji, još se može i razumjeti, iako se po mom sudu ne može dokazati njezina utemeljenost, ali da se nađe u osnovnom normativnom priručniku kao što je pravopis, jednostavno je nedopustivo, pa sam zato smatrao da u svom prikazu Pravopisa moram nešto reći i o "statusu jata".

Još se vještije Brozović pravi nevješt kad "biva" ne razumije moje pitanje: kako to da se ostali refleksi jata ne smatraju posebnim fonemima kad se smatra tzv. dugi, a ne razumije ga navodno zato što ne razumije "što Pranjković zapravo osporava. Misli li da pisci ne smatraju *i* u *vidio* i *e* u *vremena* fonemima kao i svaki drugi *i* i *e*, onda piscima prigovara nešto što oni nikada nisu tvrdili" (str. 38). Prije svega, ja tu ama baš ništa niti osporavam niti prigovaram, nego postavljam pitanje za koje mislim da je posve jasno i razložno. Ili da ga možda još i ovako eksplicitram: Kako je u fonološkom sustavu hrvatskoga jezika moguć presedan da se u deklinacijskoj paradigmi mijenja kvaliteta tzv. tematskog vokala, pa da u nomi-

nativu bude jedan fonem, "dvoglasnik *ie*" (*vrijeme*), a u genitivu drugi fonem, tj. *e* (*vremena*), ili čak da u nominativu bude jedan fonem, "dvoglasnik *ie*" (npr. *dijete*), a da u genitivu budu dva fonema, tj. *j+e* (*djeteta*)?

Među prigovorima koje mi upućuje Brozović ima i onih koji su naprosto smiješni. Tako npr. tvrdi da "Pranjković griješi kad *je* naziva 'produženim jatom'". Od tog se prigovora neću ni braniti, nego ću podsjetiti prof. Brozovića da je u XX. godištu istoga ovog časopisa Jezik napisao vrlo opširnu raspravu (objavljenu čak u tri nastavka) pod naslovom *O ortoepskoj vrijednosti dugoga i produženog jata* (str. 65.-74., 106.-118., 142.-149.), u kojoj, kao što se vidi, dugo *je* upravo on naziva produženim jatom, i to čak i u naslovu.

Među Brozovićeve vješte polemičke dosjetke ide i ona u kojoj tvrdi da ja tobože govorim o nekakvome "dvosložnome slogu" te da na takvo nešto nailazi "prvi put u svojoj prilično dugoj jezikoslovnoj karijeri". Istina je samo to da se nisam najpreciznije izrazio (misli se naprosto na refleks dugoga jata koji se *piše* dvosložno), a do toga je došlo naprosto zato što se dugi jat u kroatistici dugo nazivao dvosložnim. Osim toga, uz jedno-složni dugi jat stvarno postoji i dvosložni, postoji naime i dvosložna realizacija dugoga jata. O njoj čak *piše* i, po Brozoviću nepogriješivi, Stjepan Babić: "Na mjestu dvoglasnika u književnom se jeziku može izgovarati i troslovni slijed *ije*, ali to je rijetko i stilski obilježeno jer dolazi samo u pjesništvu radi stiha" (Pravopis, str. 36.).

Još je manje uvjerljiv Brozovićev prigovor da *i* u *vidio* navodno nazivam ikavskim, a *e* u *vremena* ekavskim refleksom, tim više što govorim o **takozvanom** ekavskom i **takozvanom** ikavskom refleksu te

što u samoj polemici s Babićem na koju se Brozović osvrće govorim baš o tome kako u vezi s likovima *strjelica*, *vrjemena* i sl. "nije korektno potezati ekavicu (kao što je činio Babić govoreći o likovima koji su istovjetni ekavskima, prim. I. P.) jer nije točno da su oblici tipa *vremena*, *bregovi* i sl. ekavski, kao što nije točno ni da su oblici tipa *vidio* ikavski" (Republika, LII., 5-6, 1996., str. 27). Ako Brozović nema jačih argumenata od ovakvih, mora mu se reći da bi bilo bolje da ni njih nije potezao.

Zato se neću ni osvrutati na ostale Brozovićeve "argumente" ovoga tipa, nego ću prijeći na bitno, a bitno je to da ja nikako ne smatram kako je "dvoglasnik *ie*" poseban fonem (sve je ostalo zapravo posljedica Brozovićeve novine u opisu fonološkog sustava hrvatskoga jezika), a moji su argumenti sljedeći:

1. Nema nijednog hrvatskog samoglasnika koji bi dolazio samo u dugim slogovima, a pogotovo nema slučaja da kraćenje bilo kojega samoglasnika rezultira nekim kvalitativno dugim fonemom kao što to, po Brozovićevoj interpretaciji, biva u primjerima tipa *vrijeme/vremena* ili *vidjeti/vidio*.

2. Još je manje zamislivo da kraćenje bilo kojega samoglasnika ima za rezultat fonemski skup, kako bi se morali interpretirati primjeri tipa *dijete/djeteta* ako je "dvoglasnik *ie*" poseban fonem.

3. "Dvoglasnik *ie*" ima posve ograničenu distribuciju: ne javlja se npr. na početku riječi (osim naravno u riječima tipa *ijekavica*), ne javlja se u gramatičkim, nego samo u leksičkim morfemima i sl.

4. "Dvoglasnik *ie*" **obvezatno** alterkira s drugim refleksima jata: kad god se skraćuje prelazi u *je*. Taj *je* opet ispred *o* i *j* prelazi u *i* (*vidio*, *smijati se*), a ispred tzv. pokrivenog *r* u *e* (*vremena*), što znači da su alternacije *e* i *i* pozicijski uvjeto-

vane. Zato ja nikako ne mislim, kao Brozović, da je *je* u oblicima tipa *djeteta* čak "savršeno isto" kao *je* u *odjek*. Ne može naime biti isto, pogotovo ne savršeno isto, ono *je* koje je u obveznom odnosu s *ije* i ono koje u takvu odnosu uopće nije, a Brozović bez sumnje zna da su odnosi u fonologiji, i ne samo u fonologiji, važniji od supstancije. Zato mislim da je Brozovićeva fonologija, bar kad je riječ o "dvo-glasniku *ie*", u najmanju ruku izrazito "fonetizirana".

5. Ako je "dvo-glasnik *ie*" (tj. *ije*) u riječima tipa *vijek* posve analogan, uspo-rediv sa samoglasnikom *u* u riječima tipa *vuk*, tj. ako *vijek* i *vuk* čine minimalni par, a upravo to tvrdi i Brozović, onda i *je* u oblicima tipa *vjekovi* mora biti analogno kratkome *u* u oblicima tipa *vukovi*, a to znači da bi i oblici *vukovi/vjekovi* morali činiti minimalni par odnosno da *u* i *je* također čine (fonemski) minimalni par. To je i glavni razlog što sam autore Pravopisa upitao zbog čega posebnim fonemom smatraju samo tzv. dugi refleksi jata, a ne smatraju ostale, tj. *jě*, *jē*, *e* i *i*.

6. "Dvo-glasnik *ie*" posve je "okame-njen", vezan za neke leksičke morfeme slavenskoga podrijetla. Zato ga nema u posuđenicama i prilagođenicama, nije dakle u tzv. slobodnoj distribuciji.

7. Potrebno je nešto više reći i o odnosu između tzv. dugog (*ije*) i tzv. produženog jata (*jě*). Za razliku od Brozovića ja mislim da između njih nema fonološki bitne razlike (unatoč tome što precizna fonetska mjerenja mogu to demantirati). Kad bi se oni doista bitno razlikovali, onda se ne bi događalo da se u pisanju toliko griješi. Mislim na razlike između likova tipa *premješati* i *pomiješati*, *zapijevati* i *zasjedati*, *zamjerati* i *zalijetati*. Štoviše, ne mislim ni da je bitna razlika između (bar nekih) običnih trofo-

nemskih sljedova *ije* i "dvo-glasnika *ie*", kao što uporno tvrdi Brozović. To se još činilo uvjerljivim kad je on navodio primjere tipa *Nijèdna nije vrijèdna* (to je baš njegov primjer!) u kojima se po "k-lasičnoj" štokavskoj akcentuaciji dugi refleksi jata zapravo posve nerealno naglašavao, jer doista nitko ne govori, pa čak nije ni prije govorio *vrijèdna*, nego bar približno onako kako se sada naglašava: *vrijèdna*. Uvjeren sam međutim da bi i precizni fonetski aparati teško registrirali razliku između izgovora *ije* u primjeru *Ona drži dijète* i u primjeru *Ona drži dijètu*, iako je posve evidentno da je u prvome riječ o tzv. dugom jatu ili "dvo-glasniku *ie*", a da u drugome nije.

8. Budući da troslovcano pisanje slijed *ije* nikako ne smatram fonemom, dužan sam naravno reći čime ga smatram. Smatram prije svega da o refleksima jata, pa onda ni o refleksu dugoga jata, ne treba govoriti na fonološkoj razini, jer ćemo time samo posve nepotrebno zakomplicirati fonološki opis. Alternacije *ije/je* (*dijete/djeteta*), *jě/jē* (*sjěna/sjēnā*), *je/e* (*vremena*), *ije/i* (*dio*) i *je/i* (*vidio*) ne možemo opisati na razini fonologije, jer se fonološkim svojstvima jedinica ne može objasniti zbog čega se "dvo-glasnik *ie*" pretvara u *je* ili *ije* odnosno *je* u *i*, pogotovo ako još metodološki isključimo dijakronijski aspekt (ili ako, kako bi rekao Babić u istoj polemici na koju se Brozović osvrće, "stanemo na čistu sinkroniju"). Refleksi jata treba opisivati na **morfonološkoj** razini. To znači da ni *ije* ni *jě* ni *jē* ni *e* ni *i* nećemo smatrati fonemima (pogotovo ako ih promatramo u odnosu jedan prema drugom), nego morfonemima. Situacija s alternacijama *ije/je* i sl. posve je analogna situaciji kakvu imamo npr. u vezi s oblicima tipa *prištem* ili *kazalištem*. Zašto u tim oblicima iza fonema

t dolazi *-em*, a ne *-om* (**prištom*, **kazalištom*), ne možemo objasniti fonološki, jer bi iza *t*, koje nije niti je ikada bilo palatalno, uvijek morao biti nastavak *-om* (usp. *plotom*, *žitom*, *koritom*, a nikako **plotem*, **žitem*, **koritem*). Na morfološkoj razini međutim možemo govoriti o morfonemu *št*, koji je za razliku od fonema *t* (bio) palatalan. Isto se tako fonološkim zakonitostima nikako ne mogu objasniti alternacije refleksa *jata*, ali mogu morfološkim, tj. tako da ih smatramo i opisujemo kao morfoneme, s tim, naravno, da na toj razini morfonemom ne bismo smatrali samo "dvoglasnik *ie*", tj. *ije* nego i sve ostale reflekske (*jě*, *jē*, *e* i *i*). Druga je mogućnost, metodološki vjerojatno još prihvatljivija, da "jat" ili "refleks *jata*" odnosno "ukupnost svih alternacija" smatramo morfonemom, a da pojedine reflekske smatramo alomorfemima. Na taj se način jednostavno, nepristručno i metodološki, bar po mom sudu, posve prihvatljivo uklanjamo opasnosti da moramo objašnjavati kako se kraćenjem jednog fonema dobivaju dva, jer bi to bila anomalija bez presedana u fonološkom sustavu hrvatskoga standardnog jezika, pa i u sustavu zdravoga razuma.

Ivo Pranjković

TEHNIKA I TEHNOLOGIJA

Autorica je zamoljena da za potrebe rada I. Čatića "Kulturološko-sustavnosna raščlamba tehnologije"¹ lingvistički obrazloži značenjsku razliku između naziva tehnika i tehnologija koja se počesto zaboravlja u njihovoj svakodnevnoj porabi. Čini se da neke misli iz tog dijela članka mogu biti

zanimljivije i čitateljstvu Jezika, pa ih se iznosi u ovome osvrtu.

Autor se u tekstu² osvrnuo na naziv jednoga znanstvenoga skupa ("Društvo i tehnologija") koji bi se po svojem stvarnome sadržaju trebao zvati "Društvo i tehnika". Po autorovu je mišljenju riječ tehnologija u naslovu skupa uporabljena u anglosaksonske smislu. Tehnologija je danas pretežito naziv za ono što se u grčkom izvorno zove *tehne* a kasnije je prevedeno na latinski kao *ars*. Na pitanje obuhvaća li tehnologija sadržaj 'sve ono što je stvorio čovjek i njegovi preci'³, autor je pokušao odgovoriti kulturološki jezikoslovno i sustavnosno.

Jedna od definicija tehnike upućuje na stvaranje i porabu tehničkih dostignuća, te njihov utjecaj na društvo u cjelini. Po-tječe iz Smjernice VDI "Vrednovanje tehnike"⁴ gdje je definirana kao:

- skup uporabnih, umjetno načinjenih tvorevina: artefakata ili tehničkih sustava
- skup čovjekovih djelovanja i uređaja u kojima nastaju sustavi stvari
- skup čovjekovih djelovanja tijekom kojih se rabe sustavi stvari.

Definicija upućuje na to da je potrebno načiniti artefakte, za što su potrebna čovjekova djelovanja i uređaji u kojima nastaju sustavi stvari. S motrišta skupa "Društvo i tehnologija" osobito je važno naglasiti čovjekova djelovanja tijekom kojih se rabe sustavi stvari.

G. Ropohlu naziv tehnika znači pretežno umjetne objekte, artefakte, koje je čovjek proizveo kako bi ih zatim svrhovito upotrijebio.⁵ Pri tome valja uzeti u obzir kako postoji prirodna, humana te socijalna dimenzija tehnike.

Za značenje naziva tehnologija navest će se dvije definicije:⁶ Prva je J. Beckmanna iz 1777. koji ju je definirao kao